

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

130:4 • 2010

Hur kan man förstå Rysslands 1900-talshistoria?

Kommentar till Lena Jonson

Av Lennart Samuelson

Intresset för hur ryska skolböcker i historia förändrats efter sovjetsystemets kollaps har varit svagt och sporadiskt utanför Ryssland. Desto tacknämligare är att temat åtminstone uppmärksammas i massmedierna när något sensationellt tycks vara å färde. Så var senast fallet i samband med att en handbok för historielärare i det allmänna ryska skolväsendet hade presenterats vid en allrysk lärarkonferens utanför Moskva i juni 2007. Sålunda kunde man i *Svenska dagbladet* läsa juristen och publicisten Arkadij Waksbergs understreckare "Putin reviderar historien förgäves", enligt vilken det skulle "ha kommit ett påbud" om hur historien skall skrivas. I *Dagens nyheter* reflekterade ledarskribenten Johannes Åman under rubriken "Historiens makt" över denna förmenta historierevisionism sedan han fäst sig vid Mette Risas artikel i samma tidning, "Stalins terror försvaras i Putins nya skolböcker". Någon tid senare sammanfattades läget av *Aftonbladet* med hänvisning till den ryska liberala tidningen *Novaja gazeta* under rubriken "Ryska skolbarn lär sig hylla Stalin".¹

Liknande slutsatser – "I dag förnekas inte längre terrorn; i stället förklarar de nya historieböckerna att terrorn var nödvändig" – drar statsvetaren och före detta kulturrådet vid Sveriges ambassad i Moskva, Lena Jonson, i sin artikel "Ryssland: historieundervisning som patriotisk fostran." i häfte 2 av *Historisk tidskrift* (2010).² I sin artikel utgår Jonson tydligt från vad vissa ryska massmedier har skrivit om historieämnets roll i skolorna, men endast i mindre utsträckning berör hon vad yrkespedagogerna har debatterat.

Större delen av hennes artikel behandlar ömsom en av Aleksandr Filippov redigerad "handbok för gymnasielärare" (inte "högskolelärare i historia"; s. 287 i Jonssons artikel) om efterkrigstiden fram till 2000-talet, ömsom en "skolbok för 11:e årskursen" (avgångsklassen) i de allmänna skolorna, en bok som såg dagens ljus på hösten 2009 (inte 2008 som Jonson felaktigt skriver

1. *Svenska dagbladet* (31/7 2007), *Dagens nyheter* (8/8 & 10/8 2007), *Aftonbladet* (27/9 2007).

2. *Historisk tidskrift* 130:2 (2010) s. 286–292, här 291.

i not 9, s. 289). Ledmotivet i Jonsons negativa syn på dessa böcker är, precis som det framhävs i de tidningsartiklar som redan omnämnts, att "statsintressena" skulle sättas framför allt annat. Detta för att "maktthavarna i Ryssland" vill få fram en lämplig berättelse om Rysslands 1900-tal (inte "1990-talshistoria" som Jonsons förargliga feltryck från den ursprungliga diplomatrapporten påstår!). Slutligen nämner Jonson att det förvisso finns bättre alternativ i Ryssland till de förkastliga verk som skrivits av gruppen kring Filippov. Till dessa bättre alster räknar Jonson inte bara de monografier som bygger på grundforskning och utges på det prestigefulla förlaget Rosspen i serien Stalinismens historia. Hon lyfter också fram ett tvåbandsverk i redaktion av Andrej Zubov, professor vid Moskvas Statliga Institut för Internationella Relationer (MGIMO), om Rysslands 1900-talshistoria, vilket sägs "i framtiden [kan] komma att räknas som ett standardverk" för universitetsstudenter.

Mycket få bland dem som, i likhet med Jonson, diskuterat sagda *lärarhandbok* av Filippov har uppenbarligen bekantskap med hur historielärarna själva i Ryssland resonerar vid val av *skolböcker* och tillhörande hjälpmedel (kartor, CD-ROM, filmer, pedagogiska förslag med mera.). Varje delmoment om Rysslands historia, det må gälla äldre tider, 1800-talet eller sovjetepoken, har en föreskriven *läroplan* om vad som skall hinnas med under exempelvis de cirka 50 lektioner som står till förfogande i elfte klass (såvida inte tillräckligt många elever valt ett fördjupningsalternativ). Kärnämnet historia trängs, liksom i vårt land, med samhällskunskap och annat om timantal per läsår. Vid lärarkonferenser runtom i Ryssland har man diskuterat pedagogiska teorier och metoder, liksom hur problematiserande undervisning kan införas för olika klasser. Här finns mycket intressant att lyfta fram som visar att den massmediala debatten i Ryssland inte ens berör alla väsentligheter i undervisningen. Detta faller dock utanför denna min kommentar.

Om man vill bedöma Filippovs bok och andra läromedel är det viktigt för en pedagog att granska hur de formulerat inlärningsuppgifter för eleverna under de återkommande rubrikerna: "Låt oss testa oss!", "Låt oss tänka, diskutera!" och "Vi arbetar med källorna och utför uppgifter". Tillsammans med den uppsättning kartor som ingår i läromedelpaketet och den CD-ROM med utdrag ur tal och framträdanden liksom åtskilliga faktaspäckade berättelser, har lärarna en gedigen uppsättning uppgifter för ett femtiotal lektionspass. Den som föreställer sig att skolläroboken av

Filippov & co om efterkrigstiden skulle försöka "monopolisera" åsikterna om historiesynen på Rysslands 1900-tal uppmanas granska den långa listan med "rekommenderad litteratur" (s. 366f.) som innefattar det mesta man kan begära för en intresserad gymnasist; bland annat dissidenterna Andrej Sacharovs och Dmitirj Lichatjovs memoarer, William Taubmans biografi om Nikita Chrusjtjov och dennes egen självbiografi, samt en rad solida handböcker av Nicolas Werth, Rudolf Pichoja och många andra.

Vad kritikerna av Filippovs handbok främst har berört gäller hur terrorn under Stalin sägs ha skildrats i lärarhandboken. Så även Lena Jonson vars resonemang kretsar kring Stalin, terrorn och Sovjetunionens utrikespolitik före och under andra världskriget. Men varje läroboksförfattare har betydligt fler omdiskuterade problem att göra begripliga, exempelvis Tsarrysslands ekonomiska och sociala utvecklingspotential under 1900-talets första decennium, första världskriget, ryska revolutionen 1917 och frågan om bolsjevikernas maktövertagande i november 1917 som statskupp eller folkligt stött uppror. Minst lika mycket har debatterats om 1920-talets NEP-politik som ett uthålligt alternativ till Stalins "revolution uppifrån" på 1930-talet. Dyligt och mycket annat måste introduceras i en lättfattlig form, i en saklig och objektiv anda. För den skull har man i skolboken om första hälften av 1900-talet engagerat några av de bästa specialisterna som nyligen forskat just om ryska inbördeskriget och den säregna sovjetiska kommandoekonomin.

Sedan sommaren 2007 har kritiker av Filippov som ett mantra förfäktat att handboken entydigt skulle beskriva Stalin som en storslagen statsman och "en effektiv manager". Det sista uttrycket är något som enbart tillskrivits författarna – något sådant finns inte skrivet av dem. Endast ett fåtal historiker skulle väl förneka att under Stalins tid som tyrann, krigsledare och statsman uppnådde Sovjetunionen – trots eller tack vare Stalin kan diskuteras! – storslagna framgångar genom att 1945 ha återerövrat territorier som Ryssland "förlorade" 1918 eller genom att ersätta västmakternas *cordon sanitaire* mot "bolsjeviksmittan" med ett östeuropeiskt block av lydstat. Detta sätts till kritikernas fasa i lärarhandboken upp på Stalins pluskonto. Och där väljer otaliga kritiker av Filippov att avbryta citatet. Varför? Filippov fortsätter nämligen och ger lärarna något att reflektera kring:

Men Stalins styre hade även en annan sida. Framgångarna [...] uppnåddes genom den mest grymma exploatering av folket. Under den tid då Stalin styrde genomled landet en rad vågor av omfattande repressalier. Hela samhällsskikt avrättades: de självägande bönderna, småborgarna i städerna, prästerskapet, intelligentsian. Men dessutom led även massorna i det mot makthavarna fullt lojala folket av de hårda lagar som stiftats. Om säkerheten till liv och lem behöver man inte ens tala. Levnadsnivån förblev låg, särskilt på landsbygden. Allt detta kunde inte annat än motverka en stärkning av det andliga klimatet i landet.³

Mycket få av dem som ordat om Filippovs lärarhandbok har alltså bemödat sig om att ens studera hela det läromedelspaket för elfte klass (motsvarande svenskt gymnasium) som utgivits under hans, Aleksandr Utkins och Aleksandr Danilovs redaktion. Redan en granskning av hur stoffet om senstalinismen (1945–1953) presenteras i skolboken *Istorija Rossii 1945–2007* visar att man visserligen ger en koncis framställning av såväl "statsintressena" eller storpolitikens historia. Men eleverna får även läsa om arbetsförhållandena på fabriker, om Gulags maximala utbredning och roll i ekonomin, om kulturens ställning och statsmaktens inställning till de religiösa samfundet.

Den amerikanska tidskriften *Kritika: explorations in Russian and Eurasian history* lät namnkunniga historiker granska både Filippovs lärarhandbok och skolboken om efterkrigstidens Ryssland. Vladimir Solonari framhöll – tvärtemot den kritik som oftast anförts mot handboken – att avsnitten om Stalin, Chrusjtjov, Brezjnevs och Jeltsins som företrädare för olika "epoker" eller "perioder" är robust och sakligt skrivna. Det mest diskutabla avsnittet i handboken rör i stället, enligt Solonari, slutkapitlet om den "suveräna demokratin" under Putin.⁴ Vad Solonari inte tar upp är att även på 1990-talet, när Rysslands skolböcker präglades av en rättfram "uppgörelse med det förgångna" övergick de till ren hagiografi, till att kompilera ett slags hjältekrönikor kring varje mått och steg som president Jeltsin och hans regeringar nyligen tagit för att demokratisera styrelseskicket och införa en fri marknadsekonomi. Sakernas faktiska tillstånd föreföll inte gå

3. A. V. Filippov, *Novejsjaja istorija Rossii 1945–2006 gg: kniga dlja utjitelej* [Rysslands nyaste historia 1945–2007. En bok för lärare] Moskva 2007) s. 94; motsvarande utan ändring i 2:a uppl.: *Istorija Rossii 1945–2008 gg: kniga dlja utjitelej* [Rysslands historia 1945–2008. En bok för lärare], Moskva 2008) s. 96. Min översätt. från ryska.

4. Vladimir Solonari, "Normalizing Russia, legitimizing Putin", *Kritika: explorations in Russian and Eurasian history* 10:4 (2009) s. 835–846.

upp för dessa läroboksförfattare förrän statsbankrutten stod för dörren 1998. Grundproblemet är således att skolans läroböcker i historia tar med även de senaste årtiondenas händelser på ett osjälvständigt sätt.

En klagörande analys både av lärobokspaketet och av debatten i ryska massmedier gjordes av Boris Mironov, känd för sin storslagna "Rysslands socialhistoria". Mironov framhåller att läromedlen som helhet har många pedagogiskt innovativa drag. Han tillbakavisar den enkelspåriga och enligt hans uppfattning politiskt betingade kritik som skjutit över målet. Mironov sätter in debatten om ryska skolbäckers förmenta uppgift – dikterad från Kreml!? – om "patriotisk fostran" i ett internationellt sammanhang. Han anför belysande exempel om hur de amerikanska motsvarande läromedlen om Förenta staternas äldre och nyare historia utan tvekan har en förljugen berättelse som grund för ett slags patriotisk fostran.⁵

Aleksandr Danilov är en av de mer erfarna läroboksförfattarna i Ryssland, professor vid den ledande lärarhögskolan i Ryssland och ledamot av Högsta attestatskommittén för doktorsavhandlingar. Han började skriva läroböcker för det nya Ryssland redan i början av 1990-talet. Några av dessa som han skrev tillsammans med Ljudmila Kosulina har vunnit stor spridning, kompletterats och reviderats i 15 upplagor. Hans medverkan i det läromedelspaket som ofta beskrivs som Filippovs skulle därför med rätta göra honom ansvarig, inte bara för de metodiska avsnitten, utan också för förslag till vilka som skulle skriva de olika avsnitten i skolböckerna.⁶

Jonson fäster sig vid vad Aleksandr Danilov i samband med arbetet på skolboken om perioden 1900–1945 skulle ha sagt i en intervju med *Novaja gazeta* om vikten av att välja ut fakta för att fostra stolta, patriotiska medborgare. Hur orden fallit från Danilovs sida till *Novaja gazeta* kan man låta vara osagt. För en tidskrift om undervisning förklarade han mer ingående nämligen även ett annat underliggande tema för såväl lärarhandböcker som för skolböcker:

Det gäller inte att förneka, inte att kritisera och inte att uppträda som skarprättare av det förflutna, utan om att förstå vad som ägt rum i vår historia, varför händelserna utvecklade sig [som de gjorde, LS] och inte annorledes. [...]

5. Boris N. Mironov, "The Fruits of a bourgeois education", *ibid.*, s. 847–860.

6. Om Aleksandr Danilovs långa erfarenhet som forskare, pedagog och läroboksförfattare hänvisas till artiklarna i festskriften *Istoritjeskaja nauka i obrazovanie na rubezje vekov* [Historievetenskapen och undervisningen vid ett sekelskifte] (Moskva 2004) och särskilt hans eget bidrag till denna: Aleksandr A. Danilov, "O vremeni i o sebe" [Om tiden och om en själv] i *ibid.*, s. 69–128.

Vi försöker inte rättfärdiga Stalin. Våra opponenter logik är sådan: ni skriver att Stalin i kraft av de-och-de omständigheterna agerade på det-och-det sättet och därigenom rättfärdigar ni hans aktioner, men i själva verket hade det för landet varit bättre att agera på ett annat sätt.

Rent allmänt är skillnaden i våra synsätt att vi inte bedömer vad som hände, utan försöker förklara varför händelserna utvecklades så och inte annorledes. Resonemang om vad som hade varit bättre för landet lämnar vi utanför en historieläroboks ramar och över huvud taget utanför den historiska forskningens ramar. Våra opponenter säger ständigt att det hade varit bättre si och så. Ja, antagligen hade det varit bättre på något annat sätt.⁷

I Danilovs resonemang återfinns välkända utgångspunkter för andra som gripit sig an att skriva Sovjetunionens historia, exempelvis Edward Carr som försökte ställa sig utanför de pläderingar i mensjevnikisk, vitgardistisk eller monarkistisk tradition som under det kalla kriget – mer eller mindre omedvetet hos andra anglosaxiska historiker – genomsyrade många framställningar om bolsjevikernas revolution och samhällsomvandling.⁸

Man kan vidare notera hur innovativt Aleksandr Danilov karaktäriserar sovjetsamhället som, å ena sidan, lika avlägset från den teoretiska, ideologiska modell för socialism enligt vilken kommunistpartiets funktionärer argumenterade ända fram till 1989 och, å andra sidan, från den klassiska kapitalism som fanns i väst under mellankrigstiden. Det rörde sig enligt Danilov om en specifik icke-kapitalistisk utvecklingsmodell som baserades på tre grundvalar: industrialismen, den statliga styrningen av ekonomin och socialstaten. Den nya överklassen, nomenklaturen, som ofta förknippas med Stalintiden, menar tvärtom Aleksandr Danilov uppkom redan under revolutionens första årtionde. Det finns med andra ord betydligt fler intressanta pedagogiska ansatser och diskurser om Rysslands långa 1900-talshistoria att granska i Filippovs och Danilovs läromedel.

Slutligen kan man ställa sig frågande till Lena Jonsons bedömning att de två omfattande banden *Rysslands historia: 20:e seklet: 1894–2007* i redaktion av Andrej Zubov skulle kunna bli "standardverk" i framtiden. För

7. *Vestnik obrazovanija* [Tidskrift om undervisningen] (19/1 2009). Min översättning från ryska.

8. Jämför Lennart Samuelson, "Från statskonst i kris till historievetenskap i det kalla krigets skugga: Edward Hallett Carr (1892–1982)", *Historisk tidskrift* 123:2 (2003) s. 324–331.

andra som läst verket framstår det som alltför disparat och med många tendentiöst vinklade avsnitt. Därför lär det knappt kunna aspirera på att klara ens de formella kraven för läromedel. Många av de lapsusar som må behäfta en första upplaga som hastats fram utan sedvanlig faktakontroll kan förmodligen försvinna. Men Andrej Zubov och flera av verkets ledande historiker har en alltför outrerad tolkning i politiska termer av flera nyckelmoment i Tsarrysslands sluthistoria, kampen 1918–1921 mot den regim som Lenin och bolsjevikerna etablerade, om andra världskriget och om hur Stalin skulle ha satsat på att förbereda Sovjetunionen för ett avgörande atombombskrig mot väst under sina sista år. Därtill har flera av de tongivande historikerna en för yrkeshistoriker främmande föreställning om att kunna skriva "den enda sanna berättelsen".⁹

Det var därför ett tidens tecken att en ledande historisk månadstidskrift, *Rodina* [Fosterlandet], för ovanlighetens skull längst fram i sitt juninummer 2010 placerade en ironiserande och kritiskt granskande recension av Zubovs *Istoriija Rossii XX vek: 1894–2007*. I sin recension under rubriken "Svindel utan framgångar" lyfter Aleksandr Sjisjkov fram ett antal tveksamma kapitel och många rena faktafel.¹⁰ Han polemiserar, med humoristiska formuleringar, mot den genomgående ideologisering som präglar många av kapitlen. Utan rekorderlig faktagranskning har det mesta i Zubovs historiebok uppenbarligen drivits som ett ideologiskt projekt av en grupp historiker, politologer, naturvetare, präster och kulturpersonligheter som förenas av sin välartikulerade antikommunism. Men det är betecknande att vicerektorn vid MGIMO och många andra historiker i Ryssland direkt tagit avstånd från verket både som läromedel och som tolkning av de avgörande skeendena som lett fram till katastroferna, kriserna och kriget i landets 1900-talshistoria.

Förvisso finns många både i och utanför Ryssland som må uppskatta den demonisering av Lenin och de ledande bolsjevikerna under inbördeskriget som man hittar i Zubovs verk. Den senaste omtolkningen av tsar Nikolaj II i hägnet av ortodoxa kyrkans kanonisering har inte undgått att färga andra framställningar än Zubovs kapitel om tsaren, hans abdikation 1917 och tsarfamilijs sista tid på jorden 1918. Säkert uppskattar åtskilliga även

9. Se vidare Lennart Samuelson, "Russia's 20th century for a new audience in the 2010s: reflections on the historiography of a reactionary era", *Baltic world* 2 (2010).

10. Aleksandr Sjisjkov, "Golovokruzjenie bez uspechov", *Rodina* 6 (2010) s. 2–5. *Rodina* har flera av Rysslands ledande historiker i redaktionsrådet.

de alternativ till de sovjetiska historieförvanskningarna som Zubov ger av de nationella konflikterna, undertryckandet av nationalistiska partisaner i Litauen eller sovjetmaktens införande i Baltikum. Men för en akademisk framställning krävs inte bara betydligt större akribi än vad Zubovs verk når upp till. Desto mer fordras av författarna en distans i tid och rum som hos läsarna skapar förutsättningar för såväl inlevelse som förståelse, även av de mest grymma och tragiska delarna av sovjethistorien. Det förblir därför oklart hur Lena Jonson resonerat sig fram till att just detta tvåbandsverk skulle kunna etablera en ny standard för förståelsen av Rysslands 1900-talshistoria.